ISSN : 2582-9092

गौतमधर्मसूत्रे दायभागः–एका समीक्षा

डॉ बर्णाली बरठाकुरः

सारांशः – कल्पवेदांगान्तर्गते धर्मसूत्रसाहित्ये, स्मृतिसाहित्ये, पुराणसाहित्ये तथा महाभारतादि ग्रन्थेषु दायभागस्य विस्तृता आलोचना कृता अस्ति । धर्मसूत्रेषु वर्णितविषयेषु दायभागः महत्वपूर्णविषयः। आचार्यगौतमप्रणीतस्य गौतमधर्मसूत्रस्य तृतीयप्रश्नस्य दशमेऽध्याये प्राचीनभारतवर्षस्य दायविभागसम्बन्धिबहुविधं तथ्यमुपलभ्यते । दायभागपदेन पुत्राणां पितुः सम्पत्तौ भागः बुध्यते । पितरि मृते वा तिष्ठते वा पुत्रास्तदीयं रिक्थम् अर्थात् धनादिनं प्राप्नुवन्ति। गौतमधर्मसूत्रानुसारं सम्पत्तिविभाजनप्रक्रिया कीदृशी भवेत् तदेव आलोचितं भविष्यति पत्रेऽस्मिन् ।

मुख्यशब्दानि– गौतमधर्मसूत्रम्, दायभागः, स्त्रीधनम् ।

१. **शोधोद्देश्यम्** – आचार्यगौतमप्रणीतस्य गौतमधर्मसूत्रे दायविभागसम्बन्धिबहुविधानि तथ्यानि प्राप्यन्ते। दायभागपदेन पुत्राणां पितुः सम्पत्तौ भागः बुध्यते। पितरि मृते वा तिष्ठते वा पुत्रास्तदीयं रिक्थम् प्राप्नुवन्ति। गौतमधर्मसूत्रे दायभागस्य विभिन्नविषयाणां विवेचनमेव शोधपत्रस्यास्य मुख्योद्देश्यमस्ति ।

२. **विश्लेषणम्** – गौतमधर्मसूत्रानुसारं पितुः मृत्योः परं दायविभाजनं भवेत्। अथवा पितुः जीवनकाले तस्य इच्छानुसारं अथवा मातुः रजोदर्शननिवृत्तेः परं विभाजनं भवेत् । उक्तञ्च गौतमेन–

''ऊर्ध्वं पितुः पुत्राः रिक्थं भजेरन् ।
निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति''।।१ इति

मनुस्मृतिग्रन्थेऽपि मनुना एवमुक्तम्–

''ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः''।।२ इति

अर्थात् पितुः जीवितकाले एव पुत्रेषु तदीयं रिक्थम् अर्थात् स्वगृहक्षेत्रदासगवाश्वस्वर्णादिकं विभज्यते। ज्येष्ठपुत्र एव तस्य रिक्थस्य अधिकारी भवेत् इति साधारणनियमः। स पितृवद् इतरान् भात्रादिकां पोषयेत् पितृप्रदत्तेन धनेन। अनेन धर्मवृद्धिभवति इति अभिप्रायः । गौतमेन उक्तमेवम्–

''सर्वं वा पूर्वजः स्वेतरान्बिभृयात्पितृवत्। विभागे तु धर्मवृद्धिः।।३ इति

२.१ दायविभागे सर्वस्मात् पितृधनाद् विंशतितमो भागः, मिथुनपशुविशेषं उभयतोदन्तशीलः तथाविधः रथः, गोवृषः ज्येष्ठपुत्रस्य भवति। मध्यमपुत्रेण काणः (एकनेत्रः), खोरः(वृद्धः), कूटः(श्रृंगहीनः), वणेटः(विकलवालधिः) – एवंविधाः पशवः दानरूपेण प्राप्यन्ते। यः कनिष्ठतमः पुत्रः तस्य केवलं अविः,

ISSN : 2582-9092

धान्यम्, आयसम् – एतत् सर्वं दायरूपेदायरूपेण प्राप्तिर्भवन्ति। शिष्टपितृलब्धः वस्तु सर्वेषु समप्रमाणः भवेत्। एतत् सर्वं सूत्ररूपेण गौतमेन उक्तम् –––

"विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः।।
काणखोरकूटवणेटा मध्यमस्यानेकाश्चेत्।।
अविर्धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः।।"४ इति

यः पुत्रहीनः आसीत् कन्यादानकाले तेन पित्रा स्वीयकन्या पुत्रिकारूपेण व्यवदिभयते स्म। अतः पुत्रिकादोषपरिहारार्थं गौतमेन अभ्रातृककन्यायाः विवाहः निवारितः। तेनोक्तम् – 'तत्संशयान्नोपयच्छेतृभ्रातृकाम्'५ इति। अर्थात् भातृहीनां कन्यां न विवाहयेत् विवाहं न कुर्यात्। अनपत्यस्य मरणादूर्ध्वं तदीया स्त्री अथवा सपिण्डः सगोत्रः सर्षिकः वा व्यक्तिविशेषः तत् धनस्य अधिकारी भवेत्।

२.२ स्त्रीधनप्रसङ्गे गौतमेन एवमुक्तम् – 'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' इति६। स्त्रीधनं तु स्त्रीभिः पितृगृहात् आनीतं भवति। आचार्यगौतमानुसारं एतदृशं स्त्रीधनं तस्यां मृतायां दुहितृणामप्रत्तानां (अविवाहितानाम्) भवति। प्रत्तासु प्रतिष्ठिताः काश्चित्काश्चिद्प्रतिष्ठिताः। प्रत्ताप्रत्तासमवाये तु तद्धनं अप्रत्ता गृह्नाति। अपि च प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता तद्धनं गृह्णाति।

२.३ प्रेतानां असंसृष्टिनां विभागः केन प्राप्यते इत्यस्मिन् विषये गौतमेन उक्तम् – 'असंसृष्टिविभागः प्रेतानां ज्येष्ठस्य'७ इति। अर्थात् विभक्तानामनपत्यानां भ्रातृणां प्रात्तानां यो विभागो विभक्तव्यो धनादिः स ज्येष्ठस्य भ्रातुभवति नेतरेषां भ्रातृणां नापि पत्न्या न च पितुर्भवति। विभागादूर्ध्व उत्पन्नस्य जातम् पुत्रस्य पितृधनस्य उपरि अधिकारो भवति एव। विद्यामधीः इति वैद्यः। वैद्यः स्वयमर्जितं धनं विद्यारहितेभ्यः भ्रातृभ्यः दद्यात्। यदा तु सर्वे भ्रातरो मूर्खाः तदा समं विभजरेन्। तदोक्तं गौतमेन –

''स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्।
अवैद्याः समं विभजरेन्।'' इति८

२.४ औरसः, क्षेत्रजः, दत्तः, कृतिमः, गुढोत्पन्नः तथा अपविद्धः – षडेते पुत्राः रिक्थभाजाः भवन्ति –''पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृतिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः'' इति६। अस्मिन् प्रसङ्गे मनुनामपि उक्तम् –

''औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृतिम एवः एवच।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्।''१०

स्वभार्यायां कन्याऽवस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं स्वमुत्पादयेत्तं पुत्रम् औरसं विद्यात् ।११ यो मृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याध्युपेतस्य वा भार्यायां घृताक्तत्वादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः।१२ माता पिता वा परस्परानुजज्ञया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयं तस्यैव

पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकपूर्वं दद्यात्स दत्त्रिमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः।१३ यं पुनः समानजातीयपित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिइं, पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात्सो कृत्रिमाख्यः पुत्रो वाच्यः।१४ यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र उत्पद्यते, सजातोयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात्पुरूषविशेषाजातोऽसाविति न ज्ञायते, स गृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः गूढ इति उच्यते।१५ मातापितृभ्यां त्यक्तं, तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तं पुत्रं यः स्वीकुर्यात्सोपविद्धाख्य पुत्र उच्यते।१६ एते षड्पुत्राः पितुः रिक्थम् अर्थात् धनादिनां प्राप्नुवन्ति ।१७ तेषामभावे कानीनः, सहोढः पौनर्भवः, पुत्रिकापुत्रः, स्वयंदत्तः तथाक्रीतापुत्राःपित्रृधनानांचतुर्थांशभजन्तेकानीनसहोढपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयंदत्त क्रीता गोत्रभाजः पितृगृहे कन्या य पुत्रमप्रकाश जनयेत्तं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ।१८

२.५ या गर्भवती अज्ञातगर्भ ज्ञातगर्भा वा परिनीयते, स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति, सहोढ इति व्यपदिशयते।१९ या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छयान्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पादनस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते।२० यो मृतमातापितृकस्त्यागेचितकारणं विना द्वेषादिना ताभ्यां त्यक्तो वाआत्मानं यस्मै ददाति स स्वयंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः।२१ यः पुत्रार्थे मातापित्रोः सकाशाद्यं क्रीणीयात्स क्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति।२२ एवं एते पुत्राः पितुः धनादीनि प्राप्नुवन्ति।

२.६ अपि च ब्राह्मणस्य राजन्यायां जातः पुत्रो यदि गुणसम्पन्नो ज्येष्ठश्च भवति तर्हि सोऽपि पितृधनं प्राप्नोति–"ब्राह्मणस्य राजन्यापुत्रो ज्येष्ठो गुणसंपन्न स्तुल्यभाक्" इति ।२३ परन्तु ज्येष्ठपुत्रस्यातिरिक्तं धनं तैः न प्राप्यते। अनपत्यस्य ब्राह्मणस्य क्षोत्रिया रिक्थं भजेरन्२४ । इतरेषामनपत्यानां क्षत्रियादीनां रिक्थं राजा भजेत् । प्रातिलोम्येन जाताः पुत्रा अपि धनाधिकारिणः भवन्ति इति गौतमवचनादवगम्यते।२५

३. निष्कर्ष –

एवं सम्पत्तिविभाजनप्रक्रियाआचार्येण गौतमेन सविस्तरेण वर्णिताऽस्ति ।वर्तमानसमये अपि दायविभागो सम्पत्तिविभाजनं वा अतीवगुरुत्वपूर्णविषयः। शास्त्रोक्तविधिना दायविभागं कुर्यात्, अन्यथा अपराधः सञ्जायते। अतएव दायभागस्य गुरुत्वं सर्वदा वर्तते एव।

सन्दर्भसूत्राणि –

१. गौतमधर्मसूत्रम् – ३.१०.१
२. मनुस्मृतिः – ९.१०४
३. गौतमधर्मसूत्रम् – ३.१०.२–४
४. तत्रैव – ३.१०.४–७

५. तत्रैव – ३.१०.१८
६. तत्रैव – ३.१०.२२
७. तत्रैव – ३.१०.२५
८. तत्रैव – ३.१०.२८ – २६
६. तत्रैव – ३.१०.३०
१०. मनुस्मृतिः – ६.१५६
११. तत्रैव – ६.१६६
१२. तत्रैव – ६.१६७
१३. तत्रैव – ६.१६८
१४. तत्रैव – ६.१६६
१५. तत्रैव – ६.१७०
१६. तत्रैव – ६.१७१
१७. गौतमधर्मसूत्रम् – ३.१०.३१
१८. मनुस्मृतिः – ६.१७२
१६. तत्रैव – ६.१७३
२०. तत्रैव – ६.२७५
२१. तत्रैव – ६.१७७
२२. तत्रैव – ६.१७४
२३. गौतमधर्मसूत्रम् – ३.१०.३३
२४. तत्रैव – ३.१०.३६
२५. तत्रैव – ३.१०.४०

सन्दर्भग्रन्थाः –

१. वैकिकवाङ्मयस्येतिहासः, सम्पादकः– आचार्य जगदीशचन्द्रमिश्रः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, २०२१
२. गौतमधर्मसूत्राणि, सम्पादकः : डा. उमेशचन्द्र पाण्डेय, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१३
३. मनुस्मृतिः, सम्पादकः : सत्यभूषणो योगी, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २००८

सहायकाचार्यः,
संस्कृतवेदाध्ययनविभागः,
कुमारभास्करवर्मसंस्कृत–पुरातनताध्ययनविश्वविद्यालयः, नलबारी, असमप्रदेशः